

mazású, többnyire az is őrzi ezt a hagyományt. (Amióta nyitott határaink vannak, azóta számos örménymagyar családi öszszejevetelt tartanak, amelyeken akár 100–150 fő is részt vesz, kik szegről-végről valamelyest mind rokonok.)

Korábban, a 18. század végén, majd a 19. század során Erdélyben, később Magyarországon lettek államhivatalnokok, városi bírók, elöljárók, jogászok, nagykereskedők, de mérnökök is. Feleségeik pedig jórészt szerény életű, odaadó anyák, háziasszonyok, hiszen általában több, néha 5-9 gyermekes családokról beszélhetünk.

Az, hogy írni-olvasni tudnak, a magyar-örményeknél az élet természetes velejárója volt. A kereskedés mellett igenis olvastak, szépirodalmat is. De a némileg feudális berendezkedésű, bár igencsak polgári életvitelű népességben az „irodalmi” munkásság kezdetben csupán némi amatőr versek öszszeeskabálására és események lejegyzésére szorítkozott. Az igazi irodalmi tevékenység magyarörmény körben a 19. század harmadik harmadában kezdődik, méghozzá nem mással, mint Csíky Gergellyel (1842–1891), a színpadjainkon ma is játszott, híres vígjátékíróval. Föltétlenül meg kell említeni Szongott Kristóf szamosújvári tanárt (1843–1907), aki 1887-től haláláig szerkesztette az „Arménia” című folyóiratot, és szép, változatos magyar nyelven megírta Szamosújvár történetét, lejegyzett számos erdélyi örmény mesét. Munkássága kultúrtörténetileg az egyik legfontosabb forrásanyagunk.

Kevéssel később jelent meg Petelei István (1852–1910), kultúrtörténeti munkáival és kiváló novelláival. Jött aztán az értelmiségi családból származó, szamosújvári árvaházban felnevelkedő Bányai Elemér (1875–1915), akit többnyire írói álnevén „Zuboly”-nak ismer a művelt magyar. Elsősorban az egykori Vasárnapi Újságban,

a Pesti Naplóban és a Magyar Nemzetben jelentek meg publicisztikai, írásai, kritikái. Haladó gondolkodás jellemezte, Ady Endre jó barátja volt. Az I. világháborúban a fronton halt meg.

Szongottot kivéve az irodalmi munkásságban a két utóbbi alkotó, Petelei és Bányai (s főként Bányai) igyekezett ápolni az örmény identitástudat kifejezését: hiszen örmény származású magyaroknak tartották magukat, örmény család tagjai vagy leszármazottai, s valamelyest még a régi anyanyelvben is tájékozódnak. Mindezt hangsúlyozni nem tartották szükségesnek, de alapvető lényegükhöz tartozott.

Kisebb, meglehetősen jelentéktelen, amatőr írókat-költőket most elhagyva, az átmenetet a Dávid Antal Iván csíki, baróti felmenővel bíró örmény családból (1913–1988) érkező író munkássága jelentette. Az örménység kérdését ő csupán családi ügynek tartotta; kezdetben novellista, majd az 1960-as évektől számos, jóhírű, erdélyi témájú történelmi regény szerzője. Írásaiban gondosan alkalmazta a székely-magyar nyelvét.

A nevek között egyedüli Kossuth-díjasként szerepel Lászlóffy Aladár (1937–2009), óriási méretű életművével. Ő viszont – azontúl, hogy elsősorban ugyan költő, és versekkel örvendeztette meg olvasóit (köztük számos, gyermekeknek írt szépséggel), esszéket is írt, és prózákat is alkotott – s ezen belül örmény származásának, kötődésének kifejezetten hangot adott. Írásai különleges nyelvi, teremtő erejű szókapcsolatokat, kifejezéseket árasztanak. Jó ideig részt vett a kolozsvári Helikon c. irodalmi folyóirat szerkesztésében.

Dávid Csaba (1943-) örmény származását őrizve részben történelmi írásokkal vesz részt a magyarörménység legújabb keletű irodalmában. (Polisz, 2012. április)

Németh Ferenc

Magyar-örmények Bánát közéletében a 19. században

(4., befejező rész)

A torontáli magyar-örmény családok hozzájárulása a déli végek gazdasági és művelődési életének 19. századi felvirágzásához

Mint Tóth K. József írja, az örmények számára „a meggazdagodás legjobb útjának a marhakereskedelembé való bekapcsolódás bizonyult. A német nyelvterületen lévő piacokon keresett áru volt az óriás termetű és finom ízű magyar marha. A (18.) század második felében örmények pusztákat béreltek az Alföldön, majd az ott felhízalt marhakat nyugatra hajtották és eladták. A leggazdagabb kereskedői családok megkapták, illetve vásárolhatták a nemességet, és így földet is szerezhetek, elsősorban a Dél-Alföldön, ahová egyre többen költöztek”. (Tóth, 2006)

Az újonnan vásárolt nagybirtokokon a 18. század végén, de főképpen a 19. században egy korszerű mezőgazdasági termelés indult el, s ezek a bánáti magyar-örmény uradalmak egyrészt mintagazdaságokká fejlődtek, másrészt fontos tényezői lettek Bánát mezőgazdasági termelésének.

Kiss Izsák 1785-ben elemérre 400 német württembergi családot telepített, s e betelepítéssel ott egyre több ágúvá vált a mezőgazdaság. (Pavlov, 2010:16–19) A földművelés és állattenyésztés mellett a 18. század végén a figyelmet a szőlőművelésre és selyemhernyó-tenyésztésre irányította. (Uo.) Később a komló-és máktermesztést is meghonosította. (Uo. 85.) 1789-ben lecsapoltatta az Elemér környéki mocsaras területeket, hogy egészségesebb feltételeket teremtsen a mezőgazdasági termeléshez. (Uo. 16–19) 1793 őszen a Kiss család tagjai a bánáti települések közötti utak rendezésével, forgalmá-

nak fejlesztésével foglalkoztak, hiszen biztosítani kellett a kereskedelmi utakat Temesvárig. (Uo. 26) 1794-ben holland szakemberek segítségével korszerű szélmalomokat építtettek. (Uo. 27) 1794 tavaszán az eleméri birtok vendége volt Albrecht Theuer, híres német mezőgazdász, az első mezőgazdasági intézet igazgatója. (Uo.) 1797–98-ban egy holland szakember vezetésével, termálvíz felhasználásával melegágyakat alakítottak ki, korai zöldségfélék termesztésére. (Uo. 34) A szarvasmarha-kivétel mellett a Kiss-féle uradalom gabona-és a mézkivitel-lel is foglalkozott. (Uo.) Ugyanakkor felfejlesztette juhtenyésztést s a gyapjút Bécsben és Pesten értékesítette. (Uo. 90) A Kiss családnak dereglyékből, szállítóhajókból való sárga flottája volt a Tiszán, amelyen a gabonát szállították Európába. (Uo. 63) Hajóit többnyire Titelnél horgonyoztatta. (Uo. 85) A 19. század első felében a Kiss-féle uradalom a Délvidék legfejlettebb és leghaladóbb nemesi birtokai közé tartozott korának legkorszerűbb mezőgazdasági géppálmányával. (Uo. 67–91)

Hadd említsünk néhányat a legsikeresebb 19. századi bánáti örmény mintagazdaságok közül. Itt volt többek között gróf Karátsónyi Jenő 17.000 holdas hitbizományi bánlaki uradalmá modern mezőgazdasági gépparkkal (cukorrépa-búza-, kukorica-és rizstermesztés, hal-, szarvasmarha-, juh-, öszvér-és sertésenyésztés); az écskai Harnoncourt (korábban Lázár) uradalom, amelyen több mint 20.000 holdon folyt a munka (ló-, sertés-, juh-és haltenyésztés, búza-, árpa-, kukorica és zabtermesztés); Karátsónyi Andor mintegy 2.000 holdas beodrai birtokán (ló-,

szarvasmarha-és juhtenyésztés, cukorrépa-, len-, cirok-, borsó-, szőlő és dinnyetermesztés); báró Dániel Ernő 5.100 holdas nagyságú uradalmán (dohány-, kender-, len-, cirok-, cukorrépa, búza-és kukoricatermesztés, ló-, szarvasmarha-, sertés-és juhtenyésztés); Dániel László kanaki mintagazdaságán (ló-, szarvasmarha-, és sertéstenyésztés, búza-, árpa-, zab-és kukoricatermesztés);

Dániel Pál 2.700 holdas ólenci birtokán (ló-, szarvasmarha-, és sertéstenyésztés, búza-, árpa-, zab-, kukorica- és cukorrépa termesztés); a 3.500 holdas gyéri Gyertyánffy László-gazdaságban (magnemesítés, vetőmagtermesztés, sertés-, ló-juh-, fajbaromfi-és szarvasmarha-tenyésztés, búza-, árpa-, kukorica-, cukorrépa és lucernatermesztés); az ugyancsak gyéri, 1.200 holdas Gyertyánffy Andor birtokon (ló-, szarvasmarha és sertéstenyésztés, búza-, árpa-, zab-, repce és kukoricatermesztés); Pap Géza, Erni és Dezsi 2.400 holdas eleméri uradalmán (ló-, juh-, szarvasmarha-és sertéstenyésztés, búza-, zab-, cukorrépa-, kukorica-és káposztatermesztés) a legkorszerűbb mezőgazdasági gépekkel és művelési módszerekkel folyt a munka. Nem véletlen, hogy e mintagazdaságok termékeit a 19. században számos hazai és külföldi mezőgazdasági kiállításon díjazták. (Borovszky, 1912:211–218) Kultúrakedvelő s a művelődési rendezvényeket, kezdeményezéseket és megmozdulásokat bőkezűen támogató személyek voltak a bánáti magyar-örmények. Ezt elegendő csupán néhány figyelemfelkeltő példával alátámasztani.

Bánátban a magyar-örmények a művelődési életben is jelen voltak: különféle kulturális rendezvényeket szerveztek, pártfogolták a művelődési élet csaknem minden megmozdulását.

Az écskai Lázár Ágoston kastélyavató ünnepségén, 1820-ban a híres zongoravir-

tuózt, az akkor még csodagyereknek számító Liszt Ferencet léptette fel illusztris vendégei előtt. 1820. augusztus 31-én délután Esterházy herceg a kastély nagytermében koncertet szervezett. (Pavlov, 1992: 137–234.) azon mutatkozott be a kilencéves Liszt Ferenc. Liszt Esterházy hercegek kíséretében érkezett Écskára, és virtuóz zongorajátékával igencsak meglepte az egybegyűlt vendégsereget. A kis Liszt játékát a közönség vastappsal jutalmazta, és a koncert után többen siettek gratulálni a kis zongoristának meg Esterházynak is. (Uo.) Gazdag Ervin írja, hogy „még két év múlva is e kétnapos rendezvényről meséltek a faluban”. (Gazdag, 2010: 177–229.)

Karátsonyi László nevéhez fűződik egy nemrég felfedezett fontos zenetörténeti tény: minden idők egyik legnagyobb zongoravirtuóza s a 19. század egyik legjelentősebb zeneszerzője, Liszt Ferenc (1811–1886) 1846-ban, egy ízben nála koncertezett, Nagybecskereken. (Németh, 2011:17–25.) Erre akkor került sor, amikor Liszt 1846 októberének elején magyarországi hangversenykörútra indult (Pest, Szekszárd, Nádasd, Pécs, Temesvár, Bánlak, Arad, Lugos, Nagyszeben, Kolozsvár és Nagyenyed). (Uo.) Egy másik családtag, Karátsonyi Guidó (Gedi) közbenjárására Liszt 1846 októberé és decembere között Nagybecskereken, Karátsonyi László házában megyei nagybirtokosok előtt koncertezett. (Uo.)

Ugyancsak a beodrai Karátsonyi családhoz fűződik Munkácsy Mihály (1844–1900) jeles magyar festőművész egykori beodrai látogatása is (Kovács, 2005). Ott „többször járt Szamossy Elek festi és restaurátor inasaként. Szamossy ugyanis rendszeres látogatója volt a Karátsonyi családnak. Az újabbnál-újabb portrék festésén kívül a régiek restaurálását is végeznie kel-

lett, ezért természetesen az inasát is magával vitte” (Uo.). Munkácsy beodrai látogatásáról az alábbiakat jegyezte fel: „A kastély konyháját rajzoltam, amint jönnek a koldusok heti alamizsna-osztásra. A parkban is dolgoztam, de mihelyt lépteket hallottam, úgy elbújtam, mint a nyúl. Egyszer, egy menekülés közben a kastély úrnőjébe botlottam. A jó asszony látva végtelen zavaromat, megszólított s érdeklődést tanúsított vázlataim iránt. Ezután már jobban éreztem magam a kastélyban, berzenkedi önérzetem le volt cirógatva. Jó dolgom volt Beodrán. A mézárosné – minden tisztelettel legyen mondva –, jól megtermett, csinos, szőke menyecske volt, kedve csak úgy harsogott ki belőle. Engem meg tömött, csordultig rakta tányéromat az ebédnél, heti egy forint ötven krajcárért. Lerajzoltam a gazdát is, a feleségét is”. (Anonim, 2002)

Karátsonyi Guido jelentős adományokkal támogatót különböző alapítványokat és a Magyar Tudományos Akadémiát. (Sisakos, 1902:6–8.) 1881-ben országos népszerűsége tette szert az „erénydíj” alapításával, amelyet – francia mintára – a vagyontalan, de jó erkölcsű leányok kiházásítására hozott létre. (Uo.) Mint Gurzó K. Enikő írja, „néhányek őt tartják a 19. század egyik legnagyobb művészetpártolójának. (...)

Mecénási tevékenységének köszönhetően a magyar irodalom számos jeles alkotása született meg. Arany Jánosnak is a Karátsonyi-jutalmat ajánlotta fel az MTA azért, hogy lefordítsa Arisztophanész komédiáit. A remekművek tehát közvetlenül Guidónak tulajdoníthatóan jelentek meg 1880-ban”. (Gurzó, 2010a: 52–53)

A becskereki Gyertyánffyknak köszönhetően lett a 19. század első felében Nagybecskereknek, Torontál megye egykori székhelyének színháza – ez volt az első vajdasági kőszínház. A család 1839-től léte-

ző magánzínháza adósság miatt került át a szabadságharc kitörése előtt a város tulajdonába. (Németh, 2011a:7)

Az eleméri Kissek kastélya is (a 18. század végétől) több jelentős művelődési rendezvény színhelye volt, amelyet neves írók, művészek és közéleti személyiség tisztelettel meg látogatásukkal. 1789 telén az Eleméren már nagyszabású korcsolyaversenyeket szerveztek, amelyen „30 versenyző vett részt Bécsbil, Budapestril, Szegedril és Temesvárról. A vendégek között híres korcsolyabajnokok is voltak”. (Pavlov, 2010:23) A versenypályát színes lámpákkal világították ki, s nagy sikert arattak a kivilágított lófogatos szánok. (Uo.) 1792-ben, valóságos szenzációnak számított Eleméren az első hőlégballon felrepülése, amelyen nagyszámú közönség vett részt (Uo.25). A krónikások fellejegyzése szerint az utasoknak szánt kosarat eleméri szerbek fonták.(Uo.) A hőlégballon elrepült a Tiszáig majd a közeli mocsárban kényszerleszállást hajtott végre (Uo.).

1794. december 29-én Kissné Issekutz Mária pártfogásával Eleméren megtartotta alakuló ülését Torontál megye jótékony nőegylete. (Uo.28.) 1795-ben kezdődött meg az (egykor impozáns) eleméri Kiss-kastély építése. Miután megépült, a kastély fontos gyülekezőhelye lett a zenekedvelőknek. Kiss Ágostonné, Bogdanovits Anna csütörtökönként népszerű zenei esteket szervezett a kastély nagytermében. Anna gyönyörűen énekelt, anyósa pedig rendszerint zongorán kísérte. (Uo.29.) 1795 őszén Anna egy fiúénekkart is alapított (Uo.). 1797 szeptemberében, Kiss Ágoston, a Torontál megyei kardvívó egyesület elnöke Eleméren nemzetközi versenyt rendezett, amelyre meghívta korának leghíresebb kardvívóit. (Uo.33.) 1797 őszén Kiss Ágoston Torontál megye nagybirtokosaival a régészeti kutatásokról és a műemlékek megmentésének szük-

ségességéről tanácskozott, s ez alkalommal egy műemlékvédő alapítvány létrehozásáról is döntés született (Uo. 33). Anyagilag támogatta az aracsi pusztatemplom restaurálását, ahol éveken át régészeti ásatásokat is végeztetett. (Uo.)

A 18. század végétől az eleméri birtokon számos vadászatot, vadászkutya-versenyt, „téli találkozót”, szánversenyt, billiárdtornát, teniszbajnokságot, tekeversenyt, kutyakiállításokat, de háztartási meg szabás-varrás tanfolyamokat is szerveztek. (Uo. 33–60).

Az egyik legemlékezetesebb rendezvényre 1833. július 13-án került sor, amikor Kiss Ernő születésnapján, 1833-ban az eleméri kastélyban vendégszerepelt a Temesvári Színház a Nyáráji álom című darabbal. (Uo. 86)

Az eleméri kastély egykori jeles látogatói között volt Benjamin Constant de Rebecque (1767–1830) francia politikus, író és filozófus, Friedrich Jacobi (1743–1819) német filozófus és költő, Christoph Martin Wieland (1733–1813) német író és költő, Friedrich Gottlieb Klopstock (1724–1803) vallásos verseiről híres német költő, Heinrich Friedrich Stein (1757–1831) báró, német kereskedelmi miniszter, Daniel Konstantin (1798–1873) jeles portréfestő, Jan Kubelik (1880–1940) híres hegedűművész, Andrassy Tivadar (1857–1905) festő, Lauka Gusztáv (1818–1902) író és mások. (Uo.11–112).

Zárszó

A főként marhakereskedelemből meggazdagodott, császári hadiszállítóként is megbecsült bánáti magyar-örmények a 18. század végén alapozták meg uradalmait, amelyekre megfelelő számú munkaerőt is telepítettek s így indulhatott el – a török kiűzése utáni kietlen, mocsaras és egészségtelen vidéken – egy lassú, fokozatos gazdasági fejlődés, amely a 19. század első felében már

nagyobb lendületet adott a művelődési élet kibontakozásának is. A bánáti örmény családoknak a 18. század végén és a 19. század elején úttörő szerep jutott a mocsarak lecsapolásában, az utak rendezésében meg a korszerű mezőgazdasági termelés megszervezésében, ám a 19. század második felétől, a mezőgazdasági termelés mind nagyobb térhódításával, s a szarvasmarha-tenyésztés és marhakereskedelem háttérbe kerülésével a bánáti magyar-örmény családoknál is bizonyos „életviteli szerkezetváltás” állt be. A nagybirtokok már nem hoztak gyors és látványos jövedelmet, inkább csak társadalmi, azaz közéleti tekintélyt, amelyet a bánáti magyar-örmény családok vegyesházasságaik meg jótékonykodásuk révén csak növeltek. A 19. század második felétől kitapintható volt náluk a közéleti pályák felé való fordulás, amely a fokozott asszimilációval és polgárosodással párhuzamosan folyt. Különösen a jogi pálya nyújtott akkortájt érvényesülési lehetőséget a számukra, s fiktív annak köszönhetően épültek be a bánáti magyar-örmény családok rátermettebb tagjai Torontál vármegye adminisztrációjába. Ott tehetségük révén felkapaszkodtak a hivatali létra minden fokára, az aljegyzőtől a főispánig. Egyesek eljutottak az országgyűlési képviselőségig, sőt miniszteri széket is kaptak.

Szorgalmas gazdasági, közéleti és művelődési tevékenységük érezhetően és látványosan fejlesztette Bánátot, méghozzá a legfontosabb időszakban: az újraszerveződés, az újraindítás nehéz, ellentmondásoktól sem mentes korszakában. Nélkülük Bánát 19. századi fejlődése mindenképpen lassúbb ütemű s más irányú lett volna, művelődési élete pedig, meggyőződésünk szerint érezhetőbben szegényebb.

(*Délkelet-Európa – South-East Europe International Relations Quarterly*, Vol. 4. No. 1. (2013 tavasz) 11 p.

Harc és győzelem a törökök felett

1664. augusztus 1-jén az egyesült európai keresztény seregek Raimund Montecuccoli vezetésével legyőzték a Köprili Ahmed vezette oszmán inváziós csapatokat. 350 éve megtört a török birodalom Európát felfaló terjeszkedése. Szentgotthárd és Nagyfalva (Mogersdorf) együtt ünnepelt és emlékeztetett.

Nemzetközi konferenciával és négynapos kulturális rendezvénnyel emlékeztek meg a Szentgotthárdi csata 350. évfordulójáról. A korábbi szembenálló felek minden résztvevője ott volt a csata helyszínén.

„Itt egymás testvérei mind, a burgundok, franciák, hollandusok, Karinthya, Csehország és Lipót császár nemes ifjai...” írta Rainer Maria Rilke az *Ének Rilke Kristóf zászlótartó szerelméről, haláláról* című dramaturgikus költeményében. Éppen száz éve írt belőle operát a magyar származású zeneszerző, *Kazimir von Pászthory*.

Mint *Huszár Gábor*, Szentgotthárd polgármestere elmondta: a 350 éves jubileumhoz méltó kezdetet jelentett az opera bemutatása *Várady Mária színművész és Szilasi Alex zongoraművész* avatott játékában. *Szőke István* rendező részt vett a patinás Refektórium alkotó helyszínének megteremtésében. *Dr. Székely András Bertalan* minisztériumi főtanácsadó rangos bevezetőjével megidézte a csata történelmi valóságát. Az Erdélyi Örmény Gyökerek Füzetek olvasótáborában már ismeri ezt a gondos és alapos bevezetőt, mert az MTA bemutató után közlést tettük. (2013. júli–aug. 21–23. oldal.)

Nagy örömről ezúttal Szentgotthárdon, a ciszterci apátság ősi kolostorában csendült fel a régi idők megrázó háborús áldozatáról szóló ének. Lenyűgözően szép freskó alatt, a kiváló akusztikájú Refektóriumban, soknyel-

Szőke István, Várady Mária és Huszár Gábor

vű közönség előtt. A zene és költészet nem ismert határokat. A közönség hosszasan tartó vastappsal köszönte meg az előadást. Huszár Gábor polgármester úr átadta Várady Máriának Szentgotthárd város ajándékát, a csata emlékére készített kompozíciót, mely eredeti Tiffany-üvegből készült és eredeti Rába-kavicsot is magába foglal, – jelezve, hogy a keresztény seregeket a megáradt Rába is segítette győzelemre.

Nekünk, örményeknek különösen fontos-kedves hely Szentgotthárd. A város határából látható az osztrák oldalon 50 éve állított hatalmas kereszt.

Léleképítő szép programok sorozata négy napon át gazdagította mind a város lakóit, mind a *Történelmi Napok* résztvevőit, látogatóit. Hagyományörzésből példát mutatott a Rába-parti város.

VM